

Török László (1941) akadémikus, az MTA Régészeti Intézetének kutató-professzora. Kutatási területe az ókori Középső Nílus-völgy (Napata-Meroé) története és régészete, valamint Egyiptom késő antik művészete. Legutóbbi kötete: *Herodotus in Nubia*. Leiden–Boston, 2014.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Hérodotos Nubiában (2014/2).

Egy félreismert remekmű

A Petosiris-sír és az egyiptomi–görög kiegyezés¹

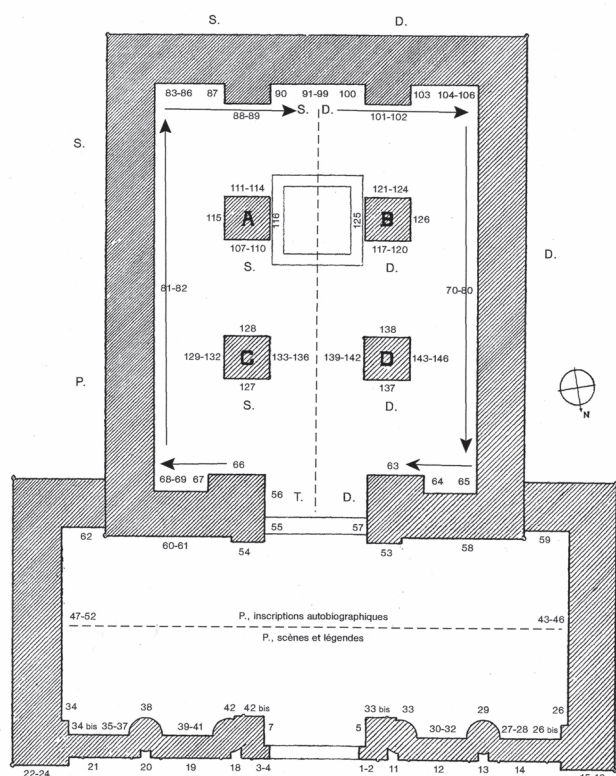
Török László

Az Alexandriánál újabban a tenger fenekéről felhozott hagyományos egyiptomi stílusú szobrok és építészeti tagozatok² egy olyan ókori metropolisz képét rajzolják ki, melyre már nem érvényes a huszadik századi művészettörténet-írás ítélete. Az ítéletet Martin Robertson, a görög művészet jeles kutatójának szavaival így foglalhatjuk össze: „A hellénisztikus világ művészetében a keleti és a görög hagyomány összevegyítése a legkevésbé Egyiptomban sikerült, ahol a Ptolemaiosok »Alexandriában hellénisztikus királyokként, Egyiptom többi részében fáraóként uralkodtak«. A két hagyomány külön-külön járta a maga útját, egymásra tett hatásuk a művészetben annyira jelentéktelen és felületes volt, amennyire ez csak lehetséges.”³ Nem kis részben az új alexandriai leletek hatására, a kutatás⁴ napjainkban mindinkább cáfolja azt a merev modellt, amely szerint a Ptolemaios-kor egészét a bennszülött egyiptomi és a betelepült görög lakosság politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális elkülönülése jellemezte volna. A modell fogyatkozó hívei rutinszerűen hivatkoznak a Tuna el-Gebel-i Petosiris-sír reliefprogramjára mint annak bizonyítékára, hogy ugyan az egyiptomi és a görög kifejezőmód jelen lehetett egyazon művön belül, de semmiféle szerves szintézisük nem jött létre. Teszik ezt úgy, hogy a sírpület Gustave Lefebvre általi felfedezése (1919) és feliratainak és domborműveinek publikációja⁵ (1923–1924) óta készült két művészettörténeti elemzés (Suzanne Nakaténé⁶ és a Stefan Klose-féle⁷) kéziratban és ismeretlenül maradt. Az egyiptomi művészet történetét tárgyaló szakirodalom ma is beéri azzal, hogy javaslatokat tegyen a reliefprogram ikonográfiájának és stílusának valamiféle átfogó meghatározására: ilyen definíció például az „egyiptohellén eklekticizmus”,⁸ amelyen nem szintézist, hanem egymásmellettséget kellene értenünk. Hadd idézzek három korszakalkotó egyiptológus-művészettörténészt. William Stevenson Smith szerint „Petosiris sírjában néhány ügyes mesterember komoly kísérletet tett arra, hogy megbirkózzon egy új látásmóddal. Nem sikerült (...) Az ábrázolás hellén megközelítése olyannyira szöges ellentétben állt a [hagyományos egyiptomival], hogy összeolvasztásuk lehetetlennek bizonyult”.⁹ Gay Robins így ír a Petosiris-sírről: „a hellénizáló jelenetek zöme a [sír]kápolna előterére, a mindennapi élet jeleneteinek ábrázolására korlátozódik. A belső terebben csak a legelső, [tehát a] legkevésbé fontos reliefregiszter (...) nem egyiptomi stílusú. A sír

körüli rítusokat, túlvilági jeleneteket, az isteneket adoráló sírtulajdonosokat ábrázoló fő regiszterek stílusa szigorúan tradicionális [egyiptomi]. Így tehát, noha két különböző stílus jelenik meg ugyanazon az emléken, ezek hierarchikus rendbe sorolódnak, amelyben a fontosabbik díszítés mindig egyiptomi stílusban van.”¹⁰ Robins nézetével összhangban van Helen Whitehouse száraz meghatározása, aki szerint a Petosiris-sír díszítése „egyfajta gyakorlatias »dualizmust« megvalósítva, görög elemeket illeszt a hagyományos egyiptomi művészet formái szótárába”.¹¹ Am feltétlenül említést érdemel itt Marjorie Susan Venit mesteri monográfiája a görög–római egyiptomi sírépítészet egyes emlékeinek „bilingvis” túlvilág-ábrázolásairól, melynek a Petosiris-sírről szóló fejezete¹² inkább alátámasztja, mintsem gyengíti jelen tanulmány stíluskritikai észrevételeit.

Közelebb lépve a Petosiris-sír domborműveihez, egy enél összetettebb stíluspolifóniát fedezhetünk fel: nem görög elemeket egy egyiptomi képprogramban, hanem egy kultúrák közötti szintézis kísérletét, mely különböző képi nyelvek és dialektusok különböző mélységű áthatásait egyesíti magában. A következőkben szeretnék valamennyit ezekből az áthatásokból bemutatni, abban a reményben, hogy ezek nemcsak a program alkotóinak intellektuális merészségét teszik érzékelhetővé és értékelhetővé, amellyel a Kr. e. 4. század utolsó harmadának rendkívüli kihívásaira válaszoltak, hanem némi fogalmat adnak a Ptolemaios-korban kibontakozó plurális vizuális világ forrásairól és szellemi és esztétikai minőségéről is.

Bevezetőül röviden a sírpületről, majd Petosiris személyéről. A Petosiris-sír (1. kép) a közép-egyiptomi Hemenu, görög nevén Hermupolis posztfaraónikus kori elit temetőjében épült.¹³ Egy 9 méter 40 × 3 méter 80 belméretű *pronaos*ból, egy 6 méter 25 × 7 méter 15 belméretű *naos*ból, valamint egy díszítetlen föld alatti sírkamrából áll. A *pronaos*¹⁴ homlokzatát (2. kép) négy, *in antis* álló, parapetfalakkal összekötött oszlop képezi.¹⁵ A *naos*t két pillérsor három hajóra osztja. Az alaprajz egy a Harmincadik Dinasztia idején kialakult halotti kultuskápolna-típust¹⁶ követ, mely nem más, mint a monumentális istenkultusz-templom építészetének rövidített változata.¹⁷ Alaprajza szerint Petosiris sírja azonban mindenekelőtt a hermupolisi Thot-templom típusát követi. A sírt feliratai szerint Petosiris („Ozirisz ajándéka”), a hermupolisi Thot-templom főpapja építtette családjá sírjának és a maga, valamint apja,

1. kép. Petosiris-sír, alaprajz (Menu 1995, 1. kép)

Nesz-Su („Aki Suhoz tartozik”) és bátyja, Dzsed-Thot-juf-Anh („Thot szől és ő élni fog”) halotti kultusza szentélyének.¹⁸

A feliratok Petosiris családjának öt nemzedékéről beszélnek. Nagypapa,¹⁹ apja,²⁰ apósa,²¹ bátyja,²² két fia²³ és unokája²⁴ egyaránt a Hermupolisi Thot-templomnak, Egyiptom egyik legjelentékenyebb ősi szentélyének főpapja volt.²⁵ Apja, Nesz-Su az utolsó²⁶ bennszülött egyiptomi fáraó, a Kr. e. 360 és 343 között uralkodó II. Nektaneosz tanácsadója volt,²⁷ aki két jelentős világi hivatalba nevezte ki, megtéve őt a hermupolisi régió (?) főnökévé és a Thot-templom birtokainak jószágkormányzójává („királyi írnok, aki ismeri a hermupolisi templom minden jószágát”).²⁸ A főpapságban Nesz-Sut még II. Nektaneosz idején idősebb fia, Dzsed-Thot-juf-Anh követte, aki hivatalát

2. kép. Petosiris-sír, pronaos homlokzata (CCG, 13)

megtartotta Egyiptom második perzsa megszállása alatt, azaz Kr. e. 343 és 332 között is. Dzsed-Thot-juf-Anhot Egyiptom makedón uralom alá kerülése után, Nagy Sándor idején, tehát valamikor Kr. e. 332 és 323 között, főbenjáró bűnnel vádolták meg és kivégezték.²⁹ A vád, amennyire ez kivethető a sír feliratainak utalásaiból, az lehetett, hogy szolgált a perzsák alatt, és nem tett semmit az uralmuk alatti templomrombolások és egyéb visszaélések ellen,³⁰ majd 332 után csatlakozott a makedón-ellenes egyiptomi mozgalomhoz.³¹ Dzsed-Thot-juf-Anh kivégzése után a Thot-szentély egy időre főpap és jószágkormányzó nélkül maradt.³² Nem ismerjük a körülményeket, amelyek között aztán Nesz-Su kisebb fia, Petosiris elnyerte a makedón hódító bizalmát, aminek eredményeképp Nagy Sándor, majd Philippos Arrhidaios (Kr. e. 323–317) uralkodása alatt Thot főpapja és hét éven át az isten birtokainak kormányzója lehetett.³³ Hogy Petosiris hozzájárult-e bátyja szörnyű végéhez, és ha igen, mivel, nem tudjuk: mindenesetre halotti kultuszának létrehozásával, a sírkápolna feliratainak mágikus erejével „rehabilitálta” őt, és elnyerte halálon túli bocsánatát.³⁴

Eltekintve a homályos előzményektől, Petosiris kinevezése összhangban volt Nagy Sándor (és utódai³⁵) és az egyiptomi papi elit közötti kiegyezéssel, melynek értelmében egyrészt a nagy szentélyek gazdagsága és helyi hatalma érintetlenül megmaradt, másrészt a hódító legitimitációt nyert mint Egyiptom uralkodója.³⁶ Mint látni fogjuk, Petosiris sírjának szövegei és domborművei – még ha nem is egyenesen – elmondják, ő maga hogyan is vélekedett erről a kiegyezésről. Hogy létrejöttében milyen szerepet vitt, arra is van némi adat, amint hamarosan látni fogjuk.

Főpapsága idején, egyéb építkezések mellett, Petosiris befejezte az I. Nektaneosz 8. évében, Kr. e. 372/371-ben alapított,³⁷ a lebontott újbirodalmi templomot felváltó hatalmas (115 × 57,5 méter alapterületű) hermupolisi Thot-szentély építését és díszítőprogramjának kivitelezését. A díszítőprogram kivitelezése II. Nektaneosz idején indult meg, a második perzsa uralom éveiben szünetelt, Nagy Sándor alatt folytatódott, végül Philippos Arrhidaios uralkodása alatt fejeződött be.³⁸ A szentély főpapjaként Petosiris a templom Nagy Sándor és Philippos Arrhidaios idejében kivitelezett felirat- és reliefprogramjának kidolgozásában vezető szerepet játszott.³⁹ A templomból a 19. századra mindössze portikusza⁴⁰ maradt fenn. Bár 1826 táján ennek a köveit is elhordták a mészégetőbe,⁴¹ két kis rajz értékes információkat közöl az építését és díszítését Kr. e. 332 és 317 között befejező műhely összetételéről, az általa kivitelezett ikonográfiai program koncepciójáról és Petosiris társadalmi súlyáról. Az első rajzot 1818-ban készítette Charles Barry az egyiptomi stílusú portikusz *klasszikus stílusú* mennyezetéről.⁴² Ez az adat a Petosiris-síron dolgozó építész- és szobrászműhely megítélése szempontjából érdekes számunkra. A második rajz (3. kép), amelyet Erich Winter 2005-ös közleményéből ismerünk,⁴³ John Gardner Wilkinson 1822-ben készült vázlata a portikusz feliratairól és domborműveiről. A feliratokban Nagy Sándor és Philippos Arrhidaios nevei⁴⁴ jelennek meg. Egy szimmetrikus jelenetpár (a rajzon jobbra alul) a két uralkodót ábrázolja Thot előtt, mindkettőjük mögött térdelő férfialakkal, akit Winter a szentély akkori főpapjával, vagyis Petosirisszal azonosít.⁴⁵ Ezt az azonosítást közvetve alátámasztja Nagy Sándor Baharija-oázisbeli templomának⁴⁶ egyik jelenete is, melyben az uralkodó az istenségek

3. kép. Hermupolis Magna, Thot-templom, porticus, jobbra alul: Nagy Sándor és Philippos Arrhidaios Thot előtt (Winter 2005, 2. kép)

előtt egy tömjénáldozatot bemutató pap, nyilván a templom főpapjának társaságában jelenik meg.⁴⁷

A portikusz felirataiban és domborművein⁴⁸ Nagy Sándor és Philippos Arrhidaios a hagyományos egyiptomi állammítség kereteiben jelenik meg, akárcsak azokban a feliratokban és reliefeken, melyek Petosiris thébai kollégáinak irányítása alatt kerültek fel a Nagy Sándor által a luxori Amun-templomban emeltetett bárkaszentély⁴⁹ és a karnaki királykultusz-kápolna⁵⁰ falaira. A hermupolisi *pronaos* feliratai és képei alátámasztják Bernadette Menu feltevéseit,⁵¹ miszerint Petosiris tagja volt egy papi csoportnak,⁵² amellyel egyiptomi bevonulása után Nagy Sándor tanácskozást kezdett. Menu szerint a papok javaslatai jelentősen közrejátszottak abban, hogy a hódító legitimitását a múlt fáraói és a maga uralma között posztulált teológiai, politikai és származási⁵³ kontinuitásra alapozta; továbbá hogy királyi hivatalába a memphisi Ptah-templomban iktattatta be magát; hogy Amun orákulumától isteni származásának kinyilvánítását kérte, és hogy mindezt hagyományos módon megjelenítette az ország egyes ősi szentélyeiben.⁵⁴ Ha thébai és memphisi kollégái társaságában Petosiris valóban hozzájárult a hódító és a meghódított közötti alku kidolgozásához, úgy ezt ő is abban a tudatban tette, hogy más mód nincsen a társadalmi béke fenntartására. Ugyanabban a szellemben kötött kompromisszumot, mint két évszázaddal korábban Udzsahorresznet szaiszi főpap, az első perzsa megszállás első uralkodói, Kambyses és I. Dareios tanácsadója, akit az egyiptológiai irodalom meglepő érzéketlenséggel „kollaboráns”-nak nevez.⁵⁵ Petosiris sírjának felirataiból és képprogramjából egy ennél a jelzőnél emelkedettebb politikai és etikai szinten létrehozott kiegyezés rajzolódik ki. A feliratokból ugyanakkor a kiegyezés sajátos határai is kivehetőek. Lássuk először ezeket.

A Petosiris-sír falaira három nagy életrajzi felirat került.⁵⁶ Az első Petosiris apjáé, Nesz-Sué,⁵⁷ akinek királyja a felirat szerint megvalósítja és fenntartja a *Ma'at*ot, azaz a világren-

det. Királyát hűségesen szolgálva, Nesz-Su maga is meg tud felelni az istenektől elvárt és a király által fenntartott *Ma'at*-nak. A három biográfia közül ez az egyetlen, melynek hőse a *Ma'at*ot politikai, jogi és társadalmi értelemben egyaránt a legitím uralkodó iránti hűségben gyakorolja. A második életrajz Dzsed-Thot-juf-Anhé,⁵⁸ akit az életrajz szerzője *nem* állít be a *Ma'at* és a fejedelem közötti viszony kontextusába, nyilván mivel a perzsa hódítókat nem tekinti jogszerű uralkodóknak. A harmadik életrajzban Petosiris az „isten útján járó”, „Thot vizein hajózó” igaz emberként jelenik meg, akit királyja azzal biz meg, hogy állítsa helyre mindazt a hermupolisi régióban, ami ott a zavaros időkben tönkrement.⁵⁹ Petosiris lojális az új uralkodóhoz, a makedón hódítóhoz és utódjához. Életrajza azonban nem beszél a *Ma'at*ról: itt az istenek, az uralkodó és a társadalom közötti szolidaritás és reciprocitás rendszerében megvalósuló *Ma'at* helyébe az isteni akarat által fenntartott rend és az istenek által irányított lelkiismeret, pontosabban a *helyi istenek autoritása* lép: így Hermupolisban Thoté, Memphisben Ptahé, Thébában Amuné és így tovább. A három életrajz egymásutánja mintegy leképezi Petosiris és kollégái teológiai spekulációinak kibontakozását, ahogyan a második perzsa uralom és a makedón foglalás drámai évtizedeiben megkísérelnek egy olyan kiegyezést kidolgozni, amely biztosítja az egyiptomi társadalom kulturális és – amennyire ez egyáltalán lehetséges – politikai hagyományainak kontinuitását. Spekulációik arra a felismerésre vezettek, hogy a makedón uralkodó tökéletlen legitimitását az istenek – a *helyi istenek* – „közvetlen” uralma válthatja ki, miáltal a világ rendje fenntarthatóvá és az összeütkezés a társadalom és az uralkodó között elkerülhetővé lesz.⁶⁰

A helyi istenek „közvetlen” uralma együtt járt főpapjaik hatalmának növekedésével. Petosiris az uralkodó ősi feladatát látta el, amikor a zavaros idők pusztításai után helyreállította a rendet, és a fáraó előjogát gyakorolta, amikor maga végezte el Hermupolisban egy Ré kultuszának szentelt templom (újra)

4. kép. Petosiris-sír, pronaos homlokzata, részlet (CCG, 25, 20. sz. jelenet)

alapításának rítusait.⁶¹ Egészen különleges templomról van szó: a hermupolisi teremtésmítosz szerint ez őrizte Ré születésének helyét, és ez a szentély volt „minden istenek bölcsőjének háza, mindé ki a világ kezdeteitől fogva létezik”.⁶² (Újra) alapításának politikai jelentőségét nem szükséges bővebben magyarázni.

Térjünk most rá a sírépület tárgyalására. A sír homlokzata egy kultusztemplom homlokzati programját követi, termékenységi figurák felvonulásával az alsó regiszterben és áldozati jelenetekkel a felső(k)ben (4. kép). Petosiris itt is királyi előjogot ragad magához, amikor ő mutatja be az áldozatokat a hermupolisi Thot és más istenségek előtt, méghozzá élő személyként, nem pedig mint üdvözült halott: a jelenetcímek neve után az uralkodói „élet, egészség, erő” formula áll.⁶³

A homlokzat kitűnő minőségű mélyített reliefei a Harmincadik Dinasztia archaizáló domborműstílusának jegyeit mutatják,⁶⁴ a legmagasabb színvonalon. Mint a sír valamennyi egyiptomi stílusú domborművénel, itt is feltűnő a formák lágy modellálása és a visszafogott plaszticitás. A homlokzat mélyített és a *naos* magas reliefeinek, valamint a *pronaos* két fő jelenetének egységes stílusa és minősége hasonló iskolázottságú

5. kép. Ajtókeret Ízisz és II. Nektanebosz ábrázolásával a memphisi Serapeumból (Robins 1997, 278. kép)

mestereket foglalkoztató, stabil összetételű szobrászműhelyre vall. Több mint valószínű, hogy ez a műhely nagyrészt azonos volt a Thot-templom Petosiris főpapsága idején dolgozó műhellyel. A Thot-templom portikuszának klasszikus stílusú mennyezetéről készült rajz azt igazolja, hogy a Thot-templom díszítését befejező műhelyben az egyiptomi stílusban iskolázott mesterekkel együtt görög és hellénizáló iskolázottságú mesterek is működtek. Kézenfekvő, hogy a Petosiris-sír görög és hellénizáló elemeiben is az ő munkájukat vagy az ő munkájuk hatását tetelezzük fel. Mint majd látni fogjuk, az utóbbi mesterek munkái alsó-egyiptomi, közelebről memphisi iskolázottságra vallanak. Hasonló háttérűeknek tűnnek az egyiptomi stílusú domborművek szobrászai is. Ennek alátámasztására álljon itt egy stílusanalógia II. Nektanebosz memphisi építkezéséből⁶⁵ (5. kép).

Belépve a *pronaos*ba, két nagyméretű, sajátos kompozíciójú egyiptomi stílusú jelenet fogad bennünket a *naos* bejáratának két oldalán.⁶⁶ Eltekintve az alattuk elhelyezkedő reliefsávoktól, a falat padlótól mennyezetig vertikális oszlopokba rendezett feliratok borítják: a mennyezet alatti zónában egy naphimnusz,⁶⁷ ez alatt pedig Petosiris életrajzának első része. A nagy jelenetek figurái a feliratokból kimetszett felületeken jelennek meg. A szentélybejáratától keletre (6. kép) Petosiris és felesége fogadják fiuk, Teosz és unokájuk, Padikem („a fekete bika ajándéka”) hódolatát, akik Petosiris biográfiájának első részét

6. kép. Petosiris-sír, pronaos, Teosz és Padikem Petosiris és felesége előtt (CCG, 90)

7. kép. Petosiris-sír, pronaos, Petosiris leányai Petosiris és Petosiris felesége előtt (CCG, 83, 67. sz. jelenet)

recitálják.⁶⁸ A szentélybejárattól nyugatra (7. kép) Petosiris és felesége előtt három leányuk áll, akik folytatják az életrajzot.⁶⁹ E két jelenet stílusáról jelen tanulmány befejezésekként fogok beszélni.

Mielőtt a többi *pronaos*-relief stílusának tárgyalására térnénk, lássuk röviden a képprogram szerkezetét. A *pronaos* keleti oldalfalát (három regiszterben, a legelső regiszter jobb szélső mezejétől indulva és jobbról bal felé haladva) a Thot birtokain folytatott mezőgazdasági munka jelenetei díszítik. Szemben, a nyugati oldalfalon⁷⁰ az alsó regiszterben a szőlőszüret, borkészítés és palackozás jelenetei láthatók (jobbról bal felé, tehát a szentély belseje felé haladva). A második és harmadik regiszter az állattenyésztés jeleneteit tartalmazza. A négy parapetfal⁷¹ belső oldalán 4-4 regiszterben a Thot birtokain működő különböző műhelyek tevékenységei láthatóak.⁷² Megjelenítve a virágzó állapotot, melybe Petosiris Thot birtokait hozta, a program az óbirodalmi magánsír kanonikus ikonográfiájának archaizáló felújítását nyújtja.⁷³ A *pronaos* három oldalfalán a „hétköznapi élet”-ből vett képek Petosiris életrajzának világi aspektusát jelenítik meg, közvetve pedig hozzájárulnak Petosiris és felesége túlvilági jólétéhez.⁷⁴ A *pronaos*-program azonban túlmege ezen. Ahogyan a homlokzat programjában, úgy itt is jelen van egy elem, mely a halotti kultuszt az istenkultusz kontextusába helyezi: ez a *pronaos* fő falának imént megemlített naphimnusza, mely kivetíti a nyilvános térbe a *naos* fő falának központi jelenetét,⁷⁵ Ozirisz-Khepri, a Nap-szkarabeusz

születését az alsó- és a felső-egyiptomi korona istennőinek ol-talmában. Szükségtelen külön hangsúlyozni, hogy ez a jelenet a sírpítmény képprogramjának teológiai fókuszpontja.

A *pronaos* fő falának két nagy jelenete alatt egy-egy feliratok nélküli képregiszter látható.⁷⁶ Ezek az egyiptomi halotti kultuszszentély teológiai koncepciójának, feliratainak és képeinek görög „fordítását” vagy inkább „magyarázatát” adják epigrammatikus sűrítésben. A *naos*bejárattól nyugatra a Petosiris, feleségét és három leányát megjelenítő nagy jelenet alatt a görög halotti kultusz három epizódja látható; a *naos*bejárattól keletre a Petosiris, feleségét, fiát és unokáját ábrázoló nagy jelenet alatti regiszter pedig egy áldozati processziót ábrázol.

A nyugati regiszter első jelenetében (8. kép) ágyékkötőt viselő férfi feldíszített áldozati bikát vezet egy nőalak elé. A bika mögött álló köpenyes férfialak jobbával borostyánkoszorút helyez az állat fejére, bal kezében akhaimenida stílusú áldozati csészét tart. A második jelenet (9. kép) a bika feláldozását ábrázolja.⁷⁷ A bika mögött álló, áldozati madarakat tartó nőalak öltözéke, frizurája és fülbevalója alapján azonos az első jelenet nőalakjával (10. kép). A bika előtt álló nő jobbában koszorút emel a bika feje fölé, baljában ő is akhaimenida típusú áldozati csészét tart. A harmadik jelenet (11. kép) gyászolókat ábrázol egy dór stílusú sírépület előtt, melynek belsejében egy a Késő-korból és a Ptolemaios korból egyaránt ismert egyiptomi típusú *fa aedicula* látható,⁷⁸ amely múmiakoporsót rejt magában. A halottal való kommunikációra utal, hogy az *aedicula* ajtói nincsenek teljesen behajtvva. A sír előtt közvetlenül egy kisfiú és egy felnőtt férfi áll. Mögöttük három, náluk csaknem kétszer magasabb nőalakot látunk. A méretkülönbség egyiptomi olvasata az alakok hierarchiája; valószínűbb görög olvasata az lehet, hogy a nők a jelenet előterében állnak, míg a sír és az előtte álló figurák a háttérben vannak. Az első nőalak azonos az első jelenetben a bika előtt álló nővel. A második, aki a gyász pózban könyököl egy oszlopra, azonos azzal a nőalakkal, aki a második jelenetben áll a bika előtt. Arcát a szobrász mind-

8. kép. Petosiris-sír, pronaos, az áldozati bika feldíszítése (CCG, 85, 68a. sz. jelenet)

9. kép. Petosiris-sír, pronaos, bikaáldozat (CCG, 87, 68b. sz. jelenet)

11. kép. Petosiris-sír, pronaos, gyászoló sírépítmény előtt (CCG, 88, 68c. sz. jelenet)

10. kép. Petosiris-sír, pronaos, nőalak két ábrázolása (CCG, 86, 68a. és 68b. sz. jelenetek)

két jelenetben háromnegyed szembenézetben mutatja. A vállára támaszkodó harmadik nőalak haja egyiptomi divat szerint rövidre van nyírva. Ennek az alaknak a fejét az az egyiptomi stílusban iskolázott mester faragta, aki az áldozati processzió nagyobb részét készítette (12. kép). Itt feltétlenül előre kell bocsájtanom, hogy a processzióban az áldozatvivők egyikének frontálisan ábrázolt fejét (13. kép) és három más alakot viszont a görög halotti kultuszjelenetek mestere faragta (14. kép). A három nő nyilvánvalóan Petosiris három leányával; a felnőtt férfi fiával, Teossal, a kisfiú pedig unokájával, Padi-kemmel azonos.

Kivéve Petosiris harmadik leányának fejét ebben a reliefben, mindhárom jelenet egyazon mester művének látszik. Mindháromra feltűnően lapos modellálás jellemző, a nagy gonddal kifaragott fejek azonban erőteljesebb plaszticitást mutatnak.⁷⁹ A testek eltűnnek a nehéz, tagolatlan drapériák mögött, melyeknek nem faragott, sem festett ráncai nincsenek. Valamennyi alak nyugodtan és méltóságteljesen, háromnegyed-frontális nézetben áll, egyik lábával előrelépve. Kontrapoztban egyetlen figura jelenik meg.⁸⁰ A bikaáldozat jelenetében a mester nem tudta megoldani a térbeli viszonyok ábrázolását: az állat a levegőben lebeg.⁸¹ Míg az alakok általában tömörszerűen masszívak, a harmadik jelenetben extravagánsan nyúlnak, aránytalanul kicsiny fejű figurák jelennek meg. Itt nem másik szobrászra, hanem inkább egy másik ikonográfiai forrásra gondolhatunk. Hasonlóan megnyújtott, többnyire méltóságteljes, nyugodt pózban álló alakokkal találkozunk korai 3. századi alexandriai loculus-záró lemezek és sírsztélék festményein⁸² (15. kép). Ezek mind ikonográfiájuk, mind stílusuk tekintetében 4. századi attikai modelleket követnek. A három görög halottikultusz-jelenet memphisi vagy naukratisi mesterre vall,⁸³ aki egy olyan, már a makedón hódítást megelőzően is működő, egyiptomi görögöknek dolgozó konzervatív műhelyben iskolázódott, mely ragaszkodott a késő klasszikus szobrászat stílusához, és egyáltalán nem volt nyitott a protohellénisztikus – kora hellénisztikus plasztika érzékibb valóságglátása iránt.

12. kép. Petosiris-sír, pronaos, két részlet (CCG, 88, 68c. sz. jelenet, ill. 93, 72. sz. jelenet)

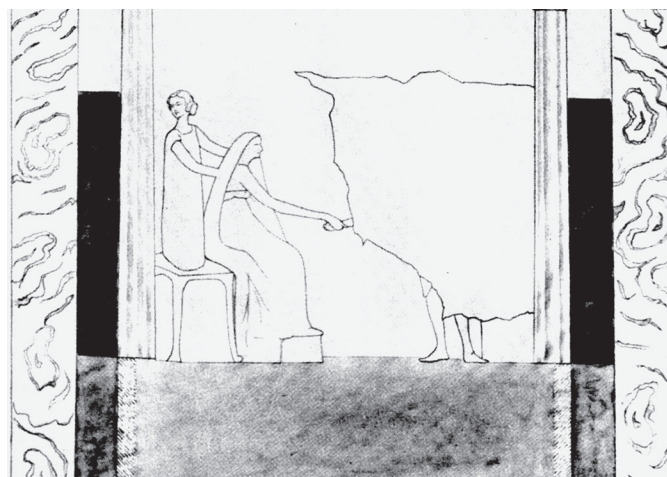

13. kép. Petosiris-sír, pronaos, áldozatvivők, részlet (CCG, 91, 72. sz. jelenet)

A *naos*bejárattól keletre, a nagy jelenet alatt, amely Petosirist, feleségét, fiát és unokáját ábrázolja, áldozatvivők vonulnak a *naos*bejárat irányában. A processzió egy fa alatt álló nőalak, bizonyonnyal egy görög chthonikus istennő, talán Persephoné elé járul.⁸⁴ A menetet egy ládikát – vélhetőleg *larnaxot*, hamvládát – vivő leány, bizonyonnyal Petosiris egyik leánya vezeti, mögötte

14. kép. Petosiris-sír, pronaos, Petosiris leányai chthonikus istennő előtt (CCG, 93, 72. sz. jelenet)

15. kép. Sirsztélé, Alexandria 19439 (McKenzie 2007, 181. kép)

egy nőalak, bizonyonnyal Petosiris felesége megy, aki borostyánkoszorút nyújt át az istennőnek. Az istennő, a leány és részben Petosiris feleségének figurája a görög halotti kultuszjelenetek mesterének műve, de Petosiris feleségének fejét az áldozatvivők szobrásza faragta. Míg az egyik áldozatvivő frontálisan ábrázolt fejét (16. kép) a görög halotti kultuszjelenetek mestere készítette, teste és az összes többi áldozatvivő teljes figurája egy kivételes képességű, a 30. dinasztia kori egyiptomi szobrászat hagyományát a legmagasabb színvonalon képviselő mester munkája, akinek egyéni modorossága a homlok és orr által alkotott elegáns, enyhén konkáv vonal, valamint az állkapocs íve.⁸⁵ Az áldozatvivő-relief, eltekintve görög kiegé-

16. kép. Petosiris-sír, pronaos, áldozatvivők
(CCG, 91, 72. sz. jelenet)

18. kép. Berlin 2214, relief áldozatvivőkkel
(Parlasca 2005, 3. kép)

szítéseitől, mind ikonográfiájával, mind stílusával a korábban „neo-memphisi”-nek nevezett⁸⁶ alsó-egyiptomi szobrásziskola két korszaka közötti átmenethez köthető. Felismerhetők benne a 4. század első felében készült, csaknem teljesen síkban tartott, lágyan modellált, levegősen elhelyezett, archaizáló öltözéket viselő alakokat ábrázoló reliefek (17. kép) jegyei, és ezeknél halványabban a század második felére tehető, erőteljes plasztikájú, érzéki naturalizmussal mintázott, zsúfoltan elhelyezett alakokat ábrázoló reliefek hatása is, ahol a figurákat elválasztó tereket teljesen kitöltik a különféle áldozatok: állatok, növények, tárgyak (18. kép). Fentebb megjegyeztem, hogy a görög halottikultusz-jelenetek mestere érintetlen maradt a 4. századi görög szobrászat életteli naturalizmusától. Az áldozatvivők frízében mindazonáltal felfedezhetjük a protohellénisztikus művészet egy sajátos elemét. A fantasztikus növényi indákról és kandeláberekéről van szó,⁸⁷ melyek egyszerre képezik részét az áldozatoknak és töltenek ki alakok közötti felületeket. Ezek az ún. italo-makedón indaornamentikából származnak. Az eredetileg Dél-Itáliában kidolgozott, a görög világban gyorsan elterjedő, palmettákat, liliomokat, rozettákat, harangvirágokat variáló indákat (19. kép) a 4. század második felében átvették makedóniai művészek, hogy aztán makedóniai mintaképeket követő inda- és kandelábermotívumok megjelenjenek a kései 4. – korai 3. századi görög–egyiptomi művészet különböző ágaiban is.⁸⁸

Az áldozatvivők fríze egyesíti az egyiptomi halotti áldozatot a chthonikus istennőnek vitt görög halotti áldozattal: a kettő vizuális kombinációja alighanem itt, Hermupolisban született meg. Ez olyan egyiptomi, illetve görög stílusban iskolázott mesterek együttműködésének volt az eredménye, akik

19. kép. Sikyón, padlómozaik
(Dunbabin 1999, 8. kép)

huzamosan egyazon műhelyben dolgoztak: erre utal, hogy az italo-makedón indák jellemzően az egyiptomi ikonográfiájú és stílusú áldozatvivőkhöz kötődnek. A különböző iskolázottságú szobrászok közös munkáinak és egymásra tett hatásának esetei ugyanakkor azt is demonstrálják, hogy a sír díszítése egy koncentrált – még ha nem is feltétlenül különösen rövid – műhelyakció volt, nem pedig egymást váltó műhelyek elhúzódo tevékenységének eredménye. Hadd idézzek itt a homlokzatról egy egyiptomi típusú áldozati virágköteget, melybe mestere belecsempésztett egy a pronaos italo-makedón indáiból kimá-solt elemet.⁸⁹

17. kép. Tell el-Farain, Horhotep sírja, relief (Gloire, 36)

20. kép. Petosiris-sír, pronaos, Petosiris intézője jelentését hallgatja (CCG, 56, 56a. sz. jelenet)

21. kép. Petosiris-sír, pronaos, a termékek számbavétele (CCG, 36, 34. sz. jelenet)

A görög halottikultusz-jelenetekben feltűnő megnyújtott alakok modorossága hatott azokra a mesterekre is, akik a *pronaos* északi oldalának műhelyjeleneteit faragták.⁹⁰ A kutatás ellentmondást lát egyrészt a munkaábrázolás-típusok, a munkások poligonális koponyájára,⁹¹ a fejek kizárólag profilnézetben való ábrázolása, másrészt a féművesek által készített akhaimenida típusú tárgyak között.⁹² A *pronaos*-program kontextusában azonban ezek a tárgyak egyiptomiak. Az első perzsa hódítás óta akhaimenida stílusú luxustárgyak,⁹³ az emberábrázolásban öltözékek, jelvények, pózok⁹⁴ az elit dekorumának részei voltak. Divatjuk jelentősége éppen abban volt, hogy természetesség tették nem hagyományos egyiptomi formák jelenlétét, s így megnyitották az utat a Ptolemaios-korban kibontakozó plurális vizuális világ irányába.

A poligonális koponya az egyiptomi későkori elit portréplasztika sajátos, nem túl gyakori típusa.⁹⁵ A Petosiris-sír *pro-*

22. kép. Petosiris-sír, pronaos, szüreti jelenet (CCG, 58, 56b. sz. jelenet)

*naos*ában a közrendű egyiptomi alakjához kötődik: magának Petosirisnek itteni ábrázolásaiban nem jelenik meg. Erre az ikonográfiai megkülönböztetésre jó példa a jelenet, amelyben Petosiris szögletes koponyájú gazdatisztje jelentését hallgatja (20. kép).

A poligonális koponyájú, de gyakran görög típusú, görögösen redőzött ruhába öltözött mesteremberek nagy szabadsággal mozognak a naturalisztikusan jelzett háromdimenziós térben (21. kép), melynek zsúfoltsága és mélységi rétegzettsége protohellénisztikus – kora hellénisztikus modellekre utal. Figyelemre méltó a relief jobb szélén látható egyiptomi öltözötű munkafelügyelő klasszikus kontrasztja. A görög formanyelv felületesebb ismerete, ugyanakkor a figurák egyéniesítésére való sikeres törekvés jellemez egy másik mestert, akinek két reliefen a test festett modellálása is részben fennmaradt.⁹⁶

A *pronaos* nyugati oldalfalának három borászati jelenetét, melyek a szüretet,⁹⁷ a szőlőtaposást (22. kép) és a termés palackozását és számbavételét ábrázolják,⁹⁸ görög iskolázottságú szobrász készítette. Az ikonográfiai előképek is görög forrásokból származnak. A mester azonban átvette a poligonális koponyát mint az egyiptomi köznép etnotípusának jelzését, és Petosiris alakját egy egyiptomi iskolázottságú kollégájával faragtatta meg. Nem zárható ki, hogy itt valamiféle tilalom működött: a tüntetően Harmincadik Dinasztia kori divatú öltözéket viselő Petosiris „realisztikus” ábrázolásait talán csak egyiptomi mesternek volt szabad kiformálnia. Figyelemre méltó itt Petosiris kéztartása: a gesztus, ahogyan jobb kezét bal csuklójára helyezi, perzsa divatot követ.⁹⁹ A borászati jelenetek, melyekben felismerhetjük a halottikultusz-jelenetek mesterének hatását is (23. kép), külön tanulmányt érdemelnének. Ugyanezen a falon az állattenyésztés köréből vett jeleneteket egy másik görög iskolázottságú mester készítette, aki különösen ügyes volt a drapériák ábrázolásában (24. kép). Görög iskolázottságú volt a keleti oldalfal mezőgazdasági jeleneteinek mestere is, aki, miközben

23. kép. Petosiris-sír, pronaos, szüreti jelenet
(CCG, 62, 56c. sz. jelenet)

nem volt közömbös az egyiptomi vizuális nyelv geometrizáló, „hieroglifikus” eszközei iránt, amint ezt gabonatóblája mutatja (25. kép), szívesen kísérletezett bonyolult térbeli átfedésekkel, ahogy ugyanezen a reliefen az arató és a marokszedő figurái mutatják. Egy másik reliefen a cséplés mozdulatfázisainak térbe rendezése tűnik fel.¹⁰⁰ Az ugyancsak általa faragott, kontrasztban álló magvető, bár a mester az elszórt mag ábrázolásában ismét csak egyiptomi képi formulával él,¹⁰¹ a sír legsikerültebb görög figurája (26. kép). Fontos itt megjegyezni, hogy a szabadban folyó tevékenységek hátere a kék ég, kétségtelenül görög hatásra. A vetés munkálatait ellenőrző, mitikus fa árnyékában hűsülő Petosiris hagyományos egyiptomi stílusú alakját¹⁰² ezúttal sem görög, hanem egyiptomi szobrász faragta ki. A jelentéstevő, görög stílusban bemutatott felügyelő és a főpap ikonográfiailag megkülönböztetett kettősében még sincs semmi sem, ami ellentétre utalna: a pátriarkális hangulatú jelenet lehetne akár egy bukolikus költemény illusztrációja is.¹⁰³

24. kép. Petosiris-sír, pronaos, pásztorjelenet
(CCG, 54, 55b. sz. jelenet)

25. kép. Petosiris-sír, pronaos, arató
(CCG, 68, 58b. sz. jelenet)

Most lépünk be a *naos*ba. Feliratainak és képi programja egészének tárgyalása itt nem lehetséges, de tárgyunk szempontjából nem is szükséges (27. kép). Domborművei stílusáról és minőségéről már korábban volt szó. Bár itt is több kézmunkája fedezhető fel, a díszítés stílusegysége töretlen. Eltérő stílus csak a két hosszanti fal legalsó, feliratok nélküli képregiszterében mutatkozik.¹⁰⁴ Ezek a *naos* belseje felé vonuló áldozatvivőket ábrázolnak.¹⁰⁵ Valamennyien az egyiptomi hagyományt követve, kilépő pózban jelennek meg, profilban ab-

26. kép. Petosiris-sír, pronaos, szántás és vetés (CCG, 77, 60. sz. jelenet)

27. kép. Petosiris-sír, naos, Dzsed-Thot-juf-Anh Osiris előtt (CCG, 107, 86b. sz. jelenet)

rázolt lábakkal és frontális felsőtesttel.¹⁰⁶ A két áldozatvivő fríz azonos ikonográfiai- és stílusjegyeket mutat, de több kéz munkája. Mindkét szempontból – az ikonográfiából éppúgy, mint a stílusból – szoros kapcsolatot mutatnak a *pronaos* áldozatvivőivel (28. kép), amennyiben olyan mesterek munkái, akik a korábban neo-memphisinek nevezett alsó-egyiptomi szobrásziskola *másik* irányzatában, vagyis az erős plasztikájú, zsúfolt áldozati processzió-jelenetek hagyományában iskolázódtak. Szemben a *pronaos*-processzió laposan faragott, nyúlánk, kis fejű alakjaival, a *naos*ban erős plaszticitású, zömök alakokat látunk; az arckok és a testek modellálása naturalisztikusabb, és bár a *pronaos*-processzióban is két térsík van, az áldozatvivőké és a mögöttük vonuló állatoké, a *naos*reliefekben az emberalakok, az állatok és a növényi áldozatok ennél egyértelműbben és sikeresebben valósítják meg azt a szándékot, hogy az alakok ne a relief alapsíkjára helyezett applikációknak tűnjenek, hanem térben jelenjenek meg. Ez a törekvés arra vall, hogy a *naos*beli áldozatvivők szobrászaira görögös iskolázottságú mesterek is hatással voltak. Ugyanerre vall, hogy a figurák közötti tereket kitöltő növényi áldozatok – hagyományos egyiptomi lótszükötegek¹⁰⁷ mellett – bámulatos gazdagságban variálják az italo-makedon indaornamentika elemeit¹⁰⁸ (29. kép). Görög hatásra jönnek létre kapcsolatok egyes figurák között,¹⁰⁹ de gö-

28. kép. Petosiris-sír, áldozatvivők, felül: pronaos, alul: naos (CCG, 91, 72. sz. jelenet, ill. 136, 93. sz. jelenet)

rög az ikonográfiai forrása és valószínűleg a mestere is egyes nem egyiptomiként jellemzett figuráknak¹¹⁰ (30. kép).¹¹¹ De ugyanígy feltűnik a hagyományos egyiptomi ikonográfia kanonikus etnotípusai közül a núbiai¹¹² és az afrikai is (31. kép).

Vonuló figurák hosszú sorai könnyen monoton sormintává szürkülhetnek. Az ilyenszerű, additívitásuk által kvázi-monumentális, ikonográfiában és stílusban egyaránt archaizáló kompozíciók nem voltak teljesen idegenek a műhely egyiptomi iskolázottságú mestereitől.¹¹³ Az áldozatvivő-reliefekben azonban markánsan eltérő hatások szintézisét látjuk: bennük a későkori egyiptomi művészetben a típus-portrét iránt meg-

29. kép. Petosiris-sír, naos, áldozatvivők (CCG, 140, 93. sz. jelenet)

30. kép. Petosiris-sír, naos, áldozatvivő
(CCG, 127, 88. sz. jelenet)

31. kép. Petosiris-sír, naos, áldozatvivők
(CCG, 146, 93. sz. jelenet)

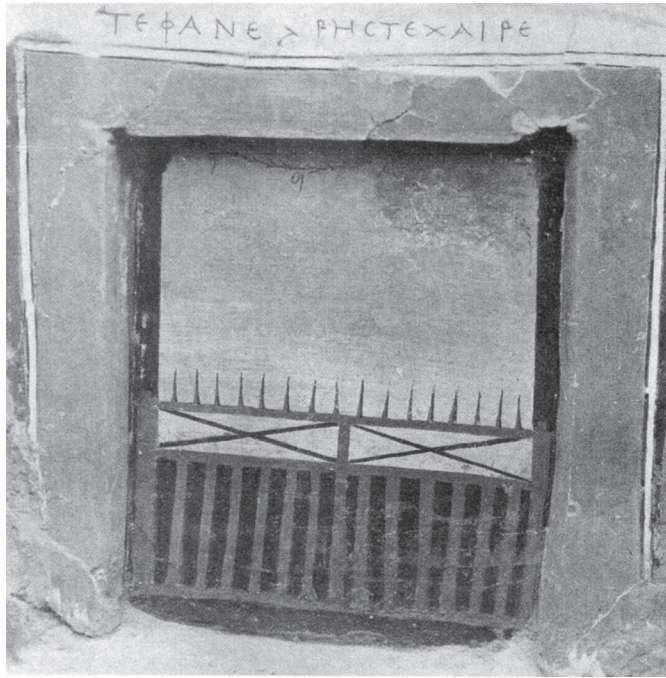
nyilvánuló érdeklődés egyesül a proto-hellénisztikus és kora hellénisztikus művészet etnotípusok, személyiségjegyek, emberi életfázisok, kedélyállapotok iránti érdeklődésével.¹¹⁴ Az életerős áldozatvivők kavalkádja és az áldozatok fényűző változatossága képi himnusz az emberi létezésről egy olyan világban, ahol a természet bőkezű, és a bölcs kormányzás által irányított célszerű tevékenység mindenkinek jó életet hoz.

32. kép. Petosiris-sír, Thotrehk alakja
(CCG, 80, 64. sz. jelenet)

Ezen a nyelven beszélnek a gyengéd szülői és gyermeki szeretet képei is.¹¹⁵

Hogy a félreismert remekmű kiválósága egy pillanatra teljességében felragyoghasson, befejezésül térjünk vissza a *pronaos* két nagy jelenetéhez. Úgy tűnhet, hogy ezek a reliefek (6–7. kép), melyek a *pronaos*-program legfontosabb elemei, olyan egyiptomi mester művei, aki tudatosan, és Petosiris kifejezett szándéka szerint, elkülönült a vele egy műhelyben, de nem tradicionális egyiptomi stílusban dolgozó mesterektől, hogy, hasonlóan a *naos* tradicionális domborműveinek készítőihez, teljesen „tisztá” stílusú reliefeket hozzon létre. De tényleg „tisztá stílusú” hagyományos egyiptomi reliefek ezek? Nem. Valójában illuzionisztikus képeket látunk. A *pronaos* feliratokkal teljesen beborított főfalába vágott *nyílásokban* figurák jelennek meg. Ők, velünk együtt, a *pronaosban* vannak. A *nyílásokon* át, a figurák mögött, világoskék „külvilágra” lá-

33. kép. Alexandria, leltári szám nem ismert, sírfülke zárólapja (McKenzie 2007, 177. kép)

tunk ki. A nyugati jelenetben az illuzionisztikus térbeli viszonyokat pontosan jelzi Petosirisnek a fal elé nyúló lábzsámolya és leányainak a feliratos fal *előtt* ábrázolt jobb keze. Ez a szinte észrevehetetlen, de kulcsfontosságú részlet megjelenik Petosiris korán elhunyt fiának ábrázolásában is, a *pronaos* és *naos* közötti ajtó félfáján (32. kép) – ahol a háttér eredetileg szintén kék színű volt –, és természetesen találkozunk vele a *pronaos* főfalának keleti jelenetében is. Nyilvánvaló, hogy ezeket a csak a felületes szemlélő számára „szabályszerű” egyiptomi

képeket nem tudjuk egyedül az egyiptomi képi nyelv szótárának segítségével elolvasni. Amit valójában látunk, azok görög indíttatású illuzionisztikus terek, bennük egyiptomi kánon szerint megformált emberalakokkal.

A nagy *pronaos*-jelenetek illuzionizmusát az imént felsorolt térbeli takarások mellett a fal „nyílásai” alkotják. Mire is látunk ki a nyílásokon át? Korábban szó esett arról, hogy a *pronaos* oldalfalain ábrázolt szabadtéri tevékenységek háttére a kék ég. Vajon a két nagy főfalí relief esetében arról lenne-e szó, hogy mesterük egy illuzionisztikus térábrázolást mutató görög modellt adaptált, amelyben falnyílásokon át a szabadba lehetett kilátni? A válasz természetesen igen, de nem maradhat el egy további kérdés: *ebben az esetben* mi is a jelentése a két nagy domborműnek? Bővebb kifejtésre itt nincsen terünk, de a választ kielégítően megadja néhány példa Alexandria 4. század végi – 3. század eleji temetkezéseiből, ahol különféle dimenziójú és kontextusú illuzionisztikus elemek szerves alkotóelemeit alkották a sírnak mint a halotti kultuszdráma színpadának.¹¹⁶ A legkorábbi alexandriai monumentális *hypogeeum*¹¹⁷ előterének főfalán illuzionisztikus ablakokon át festett kék égre lehetett látni. Az ún. Thiersch Sír¹¹⁸ belső kamrájának festett hátfalán pedig a halotti *kliné* és a magas parapet fölött kéklík az ég.¹¹⁹ Az ég-motívum jelentését késő 4. – kora 3. századi alexandriai sírfülke-zárólapok visszatérő festett díszje pontosítja, amely rácsos kaput ábrázol (33. kép). A kapuszárnyak fölött látható kék ég nem más, mint a halottak végtelen tere: a túlvilágra látunk. Ugyanez a végtelen túlvilági táj nyílik meg a Petosiris-sír *pronaos*ának nagy jeleneteiben, miáltal, váratlanul és csodálatos szellemességgel, ezek a látszólag egyiptomi jelenetek önmaguk görög olvasatát kínálják fel. Képzeljük el a sír Ptolemaios-kori görög látogatóját, amint felemelte tekintetét a görög frizekről, és felfedezte ezt az olvasatot. Szeretném remélni, hogy az egyiptomi művészet kutatói is meg tudják tenni ezt a felfedezést.

Jegyzetek

- 1 Az Ókortudományi Társaság 2014. december 19-i felolvasóülésén elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott szövege.
- 2 La Richie 1996; Grimal–Empereur 1997; Empereur 1998; Corteggiani 1998; Empereur 1999; Empereur 2000; Abd el-Fattah–Queyrel 2002; Goddio *et al.* 2008; Goddio (szerk.) 2008; Goddio–Fabre (szerk.) 2008, ill. lásd a következő sorozatok kötetit: *Alexandrina, Nécropolis, Études Alexandrines*.
- 3 Robertson 1993, 71. Az idézetben belüli idézet Jerome Jordan Pollittól származik: Pollitt 1986, 250.
- 4 Vö. *ESLP*; Himmelmann 1983; McKenzie 1990/2005; Johnson (szerk.) 1992; Josephson 1997a; Josephson 1997b; Frankfurter 1998; Venit 2002; Stanwick 2002; Stanwick 2004; Riggs 2005; Josephson–O’Rourke–Fazzini 2005; McKenzie 2007. A kutatástörténetre és a kérdés teljesebb irodalmára lásd még Lloyd (szerk.) 2010; Török 2011, 41–98.
- 5 Lefebvre 1923/1924/2007.
- 6 Nakaten 1986.
- 7 Stefan Klose *Das Grab des Petosiris. Eine griechisch-ägyptische Synthese: Thematische, ikonographische und stilistische Untersuchungen eines frühptolemäischen Grabes in Mittelägypten* című munkájának megjelenését a *Philippika* sorozatban a Harrasowitz Verlag 2011-re hirdette, majd 2014 végére halasztotta. A jelen tanulmány sajtó alá rendezésének idejére (2017 nyara) Klose műve még nem jelent meg.
- 8 Myśliwiec 2000, 183–184.
- 9 Smith 1981, 422.
- 10 Robins 1997, 247.
- 11 Whitehouse 2010, 1012.
- 12 Venit 2016, 5–49.
- 13 Lefebvre 1923/1924/2007, 1 skk. – Tuna el-Gebel Ptolemaios- és római kori nekropoliszára lásd Gabra 1941; Gabra–Drioton 1954; Gabra 1971; Grimm 1975; Bernard 1999; Lembke–Helmbold–Doyé *et al.* 2007; Lembke 2010; Lembke 2012.
- 14 Egyiptomi *hntj*.
- 15 A *pronaos* architektúrájára lásd Arnold 1999, 277 skk.
- 16 Vö. Arnold 1997; Dodson 2010, 824.
- 17 Vö. Arnold 1999, 143 skk.
- 18 A föld alatti sírkamrában Lefebvre azonban csak Petosiris, felesége, Nofretrenpet, fia, Thotrehk és egy ismeretlen koporsóját találta. Apja, Nesz-Su és bátyja, Dzsed-Thot-juf-Anh másutt voltak eltemetve. Az utóbbi Tuna el-Gebeli sírjára lásd Sabotka 1983.
- 19 Az idősebb Dzsed-Thot-juf-Anh.
- 20 Nesz-Su.
- 21 Pefťjau-Neith („Lélegzete Neith [ajándéka?]”).

- 22 Az ifjabb Dzsed-Thot-juf-Anh.
 23 Thotrehk („Thot ismeri őt”) és Teosz.
 24 Padikem („A fekete bika ajándéka”).
 25 Vö. Kessler 1977; Broekman 2006.
 26 Hacsak nem a Khababash/Khabbash nevű lázadót tekintjük az utolsó bennszülött fáraónak, aki 339/8 vagy 337/6 körül (?) két évig uralma alatt tartotta Memphist, a nyugati Deltát és a thébai régiót, vö. Devauchelle 1995b, 36 skk.; Ladynin 2005, 100.
 27 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 126; II. 44–45, 69. sz. felirat; Menu 1994, 316; Menu 1998, 247.
 28 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 126; II. 44–45, 69. sz. felirat. A cím hagyományos neve: *mr šn*, görög *λεσώνης*, „ügyvivő”. A Későkorban általában világi hivatalnokok kaptak az uralkodótól *lesonisi* kinevezést, vö. Lloyd 1983, 306.
 29 Lefebvre 1923/1924/2007 I, 175, II, 47, 74. sz. felirat; Menu 1994, 320, 41. jegyzet. A kivégzés valószínű módjára lásd Leahy 1984.
 30 Vö. Lloyd 1983, 286 skk.; Devauchelle 1995a; Lloyd 2000, 390; Ladynin 2010.
 31 Menu 1994, 318 skk.; Menu 1998, 248.
 32 Vö. Lefebvre 1923/1924/2007 I. 137; II. 54, 81. sz. felirat, 31–33. sor.
 33 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 136 skk.; II. 53 skk., 81. sz. felirat. – Petosiris pályafutására lásd még Vittmann 2011, 408–409.
 34 A báty így szól az öccsöz az egyik feliratban: „Szívemben nincsen semmi rossz irántad”. Lásd Lefebvre 1923/1924/2007 I. 170; II. 40, 65. sz. felirat, 11. sor; Menu 2004, 320. – Érdekes, de nem érthetetlen, hogy Dzsed-Thot-juf-Anh nem a Petosiris-sírban, hanem a temető egy távolabbi pontján, külön sírban volt eltemetve: vö. Sabottka 1983. – A tény, hogy sírkápolnáját Petosiris a maga és az apja halotti kultusza mellett Dzsed-Thot-juf-Anh kultuszának is szentelhette, és hogy őt a kápolna felirataiban teljesen „rehabilitálhatta”, sokat mond az első két makedón uralkodó Petosiris iránti bizalmáról. A „rehabilitáció”-ra lásd Lefebvre 1923/1924/2007 I. 170; II. 40, 65. sz. felirat; I. 172; II. 45, 70. sz. felirat; I. 173–174; II. 46, 72. sz. felirat; I. 175; II. 47, 74. sz. felirat; I. 176–177; II. 49, 79. sz. felirat; I. 191–192; II. 88, 125. sz. felirat; I. 193–194; II. 95, 137. sz. felirat; Menu 1994, 318 skk.
 35 Az itt nem tárgyalt Ptolemaios-korra vö. Samuel 1989; Johnson (szerk.) 1992; Hölbl 1994/2001; Huss 2001; Manning 2009; Weber (szerk.) 2010.
 36 A kérdésre és irodalmára lásd Thompson 1988, 106 skk.; Hölbl 1994/2001, 9 skk.; Menu 1998; Huss 2001, 55–56, 72 skk.; Pfeiffer 2008; Pfeiffer 2010.
 37 Roeder 1952–1954, 375 skk.
 38 Bailey–Snape 1988; Spencer *et al.* 1989, 42; Arnold 1999, 111 skk.; Winter 2005, 208 skk.
 39 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 138; II. 54–55, 81. sz. felirat, 33 skk. sorok; Bailey–Snape 1988, 5–6; vö. Menu 1998, 252.
 40 Arnold 1994.
 41 Bailey–Snape 1988; Winter 2005, 209.
 42 Parlasca 1998, 1. kép.
 43 Winter 2005, 208 skk.
 44 Az utóbbi angol ásatások során talált felirattöredékekről lásd Bailey–Snape 1988; Philippos Arrhidaios ötrészes titulaturájáról lásd de Meulenaere 1991.
 45 Winter 2005, 210.
 46 Kaszr-el-Megiszba, Amunnak és Hórusznak dedikált templom, vö. Arnold 1999, 138.
 47 Fakhry 1940, 113/2. tábla.
 48 Menu 1998, 252.
 49 A bárkaszentélyre lásd Abd el-Raziq 1984; Menu 1998, 256 skk.
 50 A III. Thotmesz által építtetett Akhmenuban, lásd Barguet 1962, 191 skk.; Menu 1998, 256 skk.
 51 Vö. Menu 1995, 281 skk.; Menu 1998, 262.
 52 Vö. Thompson 1988, 125 skk.; Maestre 1992; Huss 1994, 116–117; Huss 2001, 214.
 53 Ps.-Kallisthenés Nagy Sándor-regénye szerint (I. 7, 1–7), mely démotikus előzményekre megy vissza, Sándor apja valójában II. Nektaneosz volt, vö. Gozzoli 2009, 290 skk.
 54 A Nagy Sándor egyiptomi királyságára és „koronázás”-ára vonatkozó különféle nézetekre lásd Kuhlmann 1988; Burstein 1991 (= Burstein 1995, 53–61); Hölbl 1992; Menu 1998, 256 skk.
 55 Udzsahorresznetre lásd Botti–Romanelli 1961, 32 skk., 40. sz., 27–32. tábla; Lloyd 1982; Huss 1997; Vittmann 2011, 377 skk., 388 skk.
 56 Az egyiptológiai irodalom általában magasra értékeli a sír feliratait, kivált a biográfiákat. Jean Bingen véleményével már nehezebb egyetérteni, aki szerint a szövegek a „panegirikus eufória” hangján szólnak. Lásd Bingen 2007, 219.
 57 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 151; II. 69, 90. sz. felirat; I. 197; II. 69, 91. sz. felirat; I. 198; II. 70, 92. sz. felirat.
 58 Menu 1994, 317 skk.
 59 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 136 skk.; II. 60 skk., 81. sz. felirat.
 60 Vö. Menu 1995, 289 skk.
 61 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 102; II. 36, 61. sz. felirat, 17 skk. sorok; I. 140; II. 56, 81. sz. felirat, 60 skk. sorok; vö. Menu 1994, 325. – A templomalapítás, építés és átadás rítusaira lásd Montet 1985; Zibelius–Chen 1985.
 62 Lásd az előző jegyzetet.
 63 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 45–46; II. 4–5, 11., 13. sz. feliratok.
 64 Vö. *ESLP*, 103–104; Smith 1981, 416 skk.; Robins 1997, 231 skk.; Josephson 1997a.
 65 Arnold 1999, 130.
 66 CCG, rajz a 82. oldalon.
 67 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 94 skk.; II. 33 skk., 60. sz. felirat.
 68 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 100 skk.; II. 35 skk., 61. sz. felirat.
 69 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 85 skk.; II. 29 skk., 58. sz. felirat.
 70 CCG, 52, rajz.
 71 CCG, 32, rajz.
 72 A keleti oldalon keletről nyugat felé haladva az első parapetfalon lent bútorkészítés, fent illatszerkészítés, a második parapetfalon ugyancsak lent bútorkészítés, fent illatszerkészítés. A nyugati oldalon nyugatról kelet felé haladva a két parapetfal jelenetei (alulról felfelé haladva) az ötvösműhelyekben folyó munka fázisait beszélik el.
 73 Vö. Dodson 2010, 818 skk.
 74 Sem a homlokzaton, sem a *pronaos* falain nem történik utalás Nesz-Su és Dzsed-Thot-juf-Anh halotti kultuszára: ők először a *naos*bejárat keretelésének belső oldalán, a külvilág és a kultuszszentély közötti küszöbnél szólítják meg az élőket. Lásd Lefebvre 1923/1924/2007 I. 110–111; II. 27, 55. sz. felirat (Nesz-Su); uo. I. 117; II. 28–29, 57. sz. felirat (Dzsed-Thot-juf-Anh).
 75 CCG, 155, 105. sz. jelenet.
 76 CCG, 82, rajz.
 77 Lefebvre 1923/1924/2007 I. 93. – Az áldozatot végrehajtó férfi úgy emeli magasra az állat fejét, ahogyan az az olimposzi istenségeknek hozott áldozatoknál volt szokásos: Lefebvre 1923/1924/2007 I. 93.
 78 Berlin 17039, háborús sérülés előtti állapot, Seipel (szerk.) 1998, 88 skk., 15. sz. (90. old., jobb oldali kép).
 79 CCG, 86, felső kép (68a. sz. jelenet).
 80 CCG, 88, alsó kép (68c. sz. jelenet).
 81 CCG, 87, 68b. sz. jelenet.
 82 MMA 04.17.2; Brown 1957, I. tábla.
 83 Vö. Thompson 1988, 67–68; Boardman 1994, 160–161, 314–315.
 84 CCG, 93, felső kép (72. sz. jelenet).
 85 CCG, 92, alsó kép (72. sz. jelenet).
 86 Vö. Leahy 1988; Derchain 2000, 32–33, 54 skk.; Baines 2004, 45 skk.; Parlasca 2005.
 87 CCG, 91, felső kép (72. sz. jelenet).

- 88 Pfrommer 1982; Pfrommer 1996.
 89 CCG, 40, középső kép (40. sz. jelenet).
 90 CCG, 38, 36. sz. jelenet.
 91 Például CCG, 45, felső kép (45. sz. jelenet).
 92 Lásd például CCG, 38, bal alsó kép (36. sz. jelenet).
 93 Pl. a nevezetes *rhyton* Tukh el-Karmusból, Kairó JE 38093, *Gloire*, 51. old. 18. sz.
 94 Vö. *ESLP*, 76–77, 64. sz.; 83–84, 68. sz.; Bothmer 2004, 143–156 (= „A New Field of Egyptian Art. Sculpture of the Late Period”: *Connoisseur Year Book* 1962, 34–41) 152.
 95 *ESLP*, 78–79, 65. sz. (27. dinasztia); Bianchi 1988, 57 skk.; Bianchi *et al.* 1988, 41. sz.
 96 CCG, 47, alsó kép (47. sz. jelenet) és CCG, 49 (48. sz. jelenet).
 97 CCG, 61, 56c. sz. jelenet.
 98 CCG, 56, 56a. sz. jelenet.
 99 Bissing 1911–1914, kommentár a 71b táblához; *ESLP*, 84.
 100 CCG, 71, 58d. sz. jelenet.
 101 CCG, 76, 60b. sz. jelenet.
 102 CCG, 75, 60a. sz. jelenet.
 103 A kísérő felirat szerint „Petosiris, [a főpap], megpihen az árnyékban, [mily] kellemes frissessége!” Lefebvre 1923/1924/2007 I. 69; II. 20, 48. sz. felirat.
 104 CCG, 106, rajz, ill. 128, rajz.
 105 Nem számítva a szülei által vitt vagy őket kísérő gyermekeket, a nyugati falon huszonöt, a keletin huszonnyolc áldozatvivőt látunk.
 106 CCG, 118, 88. sz. jelenet, 11–13. sz. áldozatvivők.
 107 CCG, 115, alsó kép (88. sz. jelenet).
 108 CCG, 125, felső kép (88. sz. jelenet); CCG, 139. old. alsó kép (93. sz. jelenet); CCG, 142. old. (93. jelenet).
 109 CCG, 138, felső kép (93. sz. jelenet).
 110 CCG, 120, 88. sz. jelenet.
 111 CCG, 127, 88. sz. jelenet.
 112 CCG, 123, 88. sz. jelenet; CCG, 143, 93. sz. jelenet.
 113 CCG, 131, 91c. sz. jelenet.
 114 Vö. *ESLP passim*; Bianchi 1976; Bianchi 1988; Bianchi 1992; Lembke 1999; Kaiser 1999. – Huszonötödik–Huszonhatodik Dinasztia kori modellekre visszamenő archaizáló ábrázolások is feltűnnek, mint a szárnyuknál összekötött áldozati kacsák (CCG, 113, 88. sz. jelenet) vagy a zsinórra fűzött halak (CCG, 137, 93. sz. jelenet). Vö. Pischikova 1994, 75.
 115 CCG, 114, felső kép (88. sz. jelenet); CCG, 119, 88. sz. jelenet; CCG, 123, felső kép (88. sz. jelenet).
 116 Venit 2002, 34 skk.
 117 Hadra, „A” hypogeum, Venit 2002, 12. kép.
 118 Venit 2002, 38 skk.
 119 McKenzie 2007, 173. kép.

Bibliográfia

Rövidítések

- AA: *Archäologischer Anzeiger*. Berlin.
 Alexandria: Görög–Római Múzeum. Alexandria.
 ASAE: *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*. Le Caire.
 Berlin: Ägyptisches Museum. Berlin.
 BIFAO: *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale*. Le Caire.
 BSFE: *Bulletin de la Société française d’égyptologie*. Paris.
 CCG: Cherpion, N. – Corteggiani, J. P. – Gout, J.-F. 2007. *Le tombeau de Pétoiris à Touna el-Gebel. Relevé photographique*. IFAO Bibliothèque générale 27. Le Caire.
 CRIPEL: *Cahier de Recherches de l’Institut de Papyrologie et d’Égyptologie de Lille*. Lille.
ESLP: Bothmer, B. V. – Müller, H. W. – de Meulenaere, H. 1960/1969/1970. *Egyptian Sculpture of the Late Period: 700 B.C. to A.D. 100*. Szerk. E. Riefstahl. Brooklyn.
 Gloire: *La gloire d’Alexandrie* (a párizsi Petit Palais-ban rendezett kiállítás katalógusa, 1998. május 7. – július 26.). Paris, 1998.
 IFAO: Institut Français d’Archéologie Orientale. Le Caire.
 JARCE: *Journal of the American Research Center in Egypt*. Boston.
 JdI: *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*. Berlin.
 JESHO: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. London.
 Kairó: Egyiptomi Múzeum. Kairó.
 Kêmi: *Kêmi. Revue de philologie et d’archéologie égyptiennes et coptes*. Paris.
 LÄ: Helck, W. – Westendorf, W. (szerk.) 1972–1991. *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden.
 MDAIK: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*. Mainz.

Szakirodalom

- Abd el-Fattah, A. – Queyrel, F. 2002. „Sculptures de la Bibliotheca Alexandrina”: J.-Y. Empereur (szerk.): *Alexandrina* 2. Études Alexandrines 6. Le Caire, 315–339.
 Abd el-Raziq, M. 1984. *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Grossen im Tempel von Luxor*. Mainz.
 Arnold, D. 1994. „Zur Rekonstruktion des Pronaos von Hermopolis”: *MDAIK* 50, 13–24.
 Arnold, D. 1997. „The Late Period Tombs of Hor-Khebit, Wennefer and Wereshnefer at Saqqâra”: C. Berger – B. Mathieu (szerk.): *Études sur l’Ancien Empire et la nécropole de Saqqâra dédiées à Jean-Philippe Lauer* I. Montpellier, 31–54.
 Arnold, D. 1999. *Temples of the Last Pharaohs*. New York – Oxford.
 Bailey, D. M. – Snape, S. R. 1988. *The Great Portico at Hermopolis Magna. Present State and Past Prospects*. British Museum Occasional Papers 63. London.
 Baines, J. 2004. „Egyptian Elite Self-representation in the Context of Ptolemaic Rule”: Harris–Ruffini (szerk.) 2004, 33–61.
 Barguet, P. 1962. *Le temple d’Amon-Re à Karnak*. Le Caire.
 Beck, H. – Bol, P. C. – Bückling, M. (szerk.) 2005. *Ägypten Griechenland Rom. Abwehr und Berührung* [kiállítás katalógusa, Städtisches Kunstinstitut und Städtische Galerie, Frankfurt am Main, 2005. november 26. – 2006. február 26.]. Frankfurt.
 Bernand, É. 1999. *Inscriptions grecques d’Hermopolis Magna et de sa nécropole*. Le Caire.
 Bianchi, R. S. 1976. *The Striding Male Draped Figure of Ptolemaic Egypt*. Közöletlen Ph.D. disszertáció, New York.
 Bianchi, R. S. 1988. „The Pharaonic Art of Ptolemaic Egypt”: Bianchi *et al.* 1988, 55–80.
 Bianchi, R. S. 1992. „The Cultural Transformation of Egypt as Suggested by a Group of Enthroned Male Figures from the Faiyum”: Johnson (szerk.) 1992, 14–26.
 Bianchi, R. S. *et al.* 1988. *Cleopatra’s Egypt. Age of the Ptolemies*. Brooklyn.
 Bingen, J. 2007. „Greek Economy and Egyptian Society in the Third Century”: J. Bingen: *Hellenistic Egypt. Monarchy, Society, Eco-*

- nomy, *Culture*. Edited and with an Introduction by R. S. Bagnall. Edinburgh, 215–228 (eredeti kiadás: „Économie grecque et société égyptienne au IIIe siècle”: H. Maehler – V. M. Strocka [szerk.] 1978. *Das ptolemäische Ägypten*. Mainz, 211–219).
- Boardman, J. 1994. *The Diffusion of Classical Art in Antiquity*. London.
- Bothmer, B. V. 2004. *Egyptian Art. Selected Writings*. Edited by Madelaine E. Cody with the Assistance of Paul Edmund Stanwick and Marsha Hill. Oxford.
- Botti, G. – Romanelli, G. 1961. *Le sculture del Museo Gregoriano Egizio*. Città del Vaticano.
- Broekman, G. P. F. 2006. „The ‘High Priests of Thot’ in Hermopolis in the Fourth and Early Third Centuries B.C.E.”: *ZÄS* 133, 97–103.
- Brown, B. R. 1957. *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style*. Cambridge, MA.
- Burstein, S. M. 1991. „Pharaoh Alexander. A Scholarly Myth”: *Ancient Society* 22, 139–145 (= Burstein 1995, 53–61).
- Burstein, S. M. 1995. *Graeco-Africana. Studies in the History of Greek Relations with Egypt and Nubia*. New Rochelle – Athens – Moscow.
- Corteggiani, J.-P. 1998. „Les Aegyptiaka de la fouille sous-marine de Qaït-bay”: *BSFE* 142, 25–40.
- de Meulenaere, H. 1991. „Le protocole royal de Philippe Arrhidée”: *CRIPEL* 13, 53–58.
- Derchain, P. 2000. *Les impondérables de l'hellénisation: Littérature d'hérogrammates*. Turnhout.
- Devauchelle, D. 1995a. „Le sentiment anti-perses chez les Égyptiens”: *Transeuphratène* 9, 67–80.
- Devauchelle, D. 1995b. „Réflexions sur les documents égyptiens datés de la Deuxième Domination perse”: *Transeuphratène* 10, 35–43.
- Dodson, A. 2010. „Mortuary Architecture and Decorative Systems”: Lloyd (szerk.) 2010, 804–825.
- Dunbabin, K. M. D. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman World*. Cambridge.
- Empereur, J.-Y. 1998. *Alexandria Rediscovered*. London.
- Empereur, J.-Y. 1999. „Travaux récents dans la capitale des Ptolémées”: *Alexandrie: Une mégapole cosmopolite. Actes du 9ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 2 & 3 octobre 1998*. Paris, 25–39.
- Empereur, J.-Y. 2000. „Alexandria Rising”: Jacob, C. – de Polignac, F. (szerk.) 2000. *Alexandria, Third Century BC. The Knowledge of the World in a Single City*. Alexandria, 188–205.
- Fakhry A. 1940. „A Temple of Alexander the Great at Bahria Oasis”: *ASAE* 40, 823–828.
- Frankfurter, D. 1998. *Religion in Roman Egypt. Assimilation and Resistance*. Princeton.
- Gabra, S. et al. 1941. *Rapport sur les fouilles d'Hermopolis Ouest (Touna el Gebel)*. Le Caire.
- Gabra, S. – Drioton, É. 1954. *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermopolis-Ouest (Touna el-Gebel)*. Le Caire.
- Gabra, S. 1971. *Chez les derniers adorateurs du Trismégiste. La nécropole d'Hermopolis – Touna el-Gebel*. Le Caire.
- Goddio, F. – Fabre, D. (szerk.) 2008. *Egypt's Sunken Treasures*. Munich.
- Goddio, F. et al. 2008. *Sunken Egypt – Alexandria*. London.
- Gozzoli, R. B. 2009. *The Writing of History in Ancient Egypt during the First Millennium BC (ca. 1070–180 BC). Trends and Perspectives*. London.
- Green, P. (szerk.) 1993. *Hellenistic History and Culture*. Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- Grimal, N. – Empereur, J.-Y. 1997. *Les fouilles sous-marines sur le site du phare d'Alexandrie. Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Paris.
- Grimm, G. 1975. „Tuna el-Gebel 1913–1973: Eine Grabung des deutschen Architekten W. Honroth und neuere Untersuchungen in Hermopolis-West (Tanis Superior)”: *MDAIK* 31, 221–236.
- Harris, W. V. – Ruffini, G. (szerk.) 2004. *Ancient Alexandria between Egypt and Greece*. Columbia Studies in the Classical Tradition 26. Leiden–Boston.
- Himmelmann, N. 1983. *Alexandria und der Realismus in der griechischen Kunst*. Tübingen.
- Hölbl, G. 1992. „Königliche Legitimität und historische Umstände im Spiegel der pharaonischen Titulaturen der griechisch-römischen Zeit. Einige Interpretationen und Diskussionsvorschläge”: *Sesto congresso internazionale di egittologia. Atti I*. Torino, 273–278.
- Hölbl, G. 1994/2001. *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*. Darmstadt (angol kiadás: *A History of the Ptolemaic Empire*. London – New York, 2001).
- Huss, W. 1994. *Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemäischen Ägypten*. Historia Einzelschriften 85, Stuttgart.
- Huss, W. 1997. „Ägyptische Kollaborateure in persischer Zeit”: *Tyche* 12, 131–143.
- Huss, W. 2001. *Ägypten in hellenistischer Zeit 332–30 v. Chr.* München.
- Johnson, J. H. (szerk.) 1992. *Life in a Multi-Cultural Society. Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond*. Chicago.
- Josephson, J. A. 1997a. *Egyptian Royal Sculpture of the Late Period 400–246 B.C.* Mainz.
- Josephson, J. A. 1997b. „Egyptian Sculpture of the Late Period Revisited”: *JARCE* 34, 1–20.
- Josephson, J. A. – O'Rourke, P. – Fazzini, R. 2005. „The Doha Head. A Late Egyptian Portrait”: *MDAIK* 61, 219–241.
- Kaiser, W. 1999. „Zur Datierung realistischer Rundbildnisse ptolemäisch-römischer Zeit”: *MDAIK* 55, 237–263.
- Kessler, D. 1977. „Hoherpriester von Hermupolis”: *LÄ* II, 1254–1256.
- Kuhlmann, K. P. 1988. *Das Ammoneion. Archäologie, Geschichte und Kultpraxis des Orakels von Siwa*. Mainz.
- La Richie, W. 1996. *Alexandria the Sunken City*. London.
- Ladynin, I. A. 2005. „Adversary ḥšryš(ḡ). His Name and Deeds according to the Satrap Stela”: *CdÉ* 80, 87–113.
- Ladynin, I. A. 2010. „Nectanebo in Ethiopia. A Commentary to Diod. XVI 51.1”: W. Godlewski – A. Łajtar (szerk.): *Between the Cataracts. Proceedings of the 11th Conference of Nubian Studies Warsaw University, 27 August – 2 September 2006 II. Session Papers*. Warsaw, 527–534.
- Leahy, A. 1984. „Death by Fire in Ancient Egypt”: *JESHO* 27, 199–296.
- Leahy, L. M. 1988. *Private Tomb Reliefs of the Late Period from Lower Egypt*. Közöletlen Ph.D. disszertáció, Oxford University.
- Lefebvre, G. 1923/1924/2007. *Le tombeau de Pétosiris I–III*. Le Caire 1923–1924, reprint kiadás 2007.
- Lembke, K. 1999. „Dimeh. Römische Repräsentationskunst im Fayyum”: *JdI* 113, 109–137.
- Lembke, K. 2010. „The Petosiris-Necropolis of Tuna el-Gebel”: Lembke–Minas-Nerpel–Pfeiffer (szerk.) 2010, 231–254.
- Lembke, K. 2012. „City of the Dead. Tuna el-Gebel”: Riggs (szerk.) 2012, 205–222.
- Lembke, K. – Helmbold-Doyé, C. et al. 2007. „Vorbericht über den Survey in der Petosiris-Nekropole von Hermupolis/Tuna el-Gebel (Mittelägypten) 2004–2006”: *AA* 71–127.
- Lembke, K. – Minas-Nerpel, M. – Pfeiffer, S. (szerk.) 2010. *Tradition and Transformation. Egypt under Roman Rule*. Leiden.
- Lloyd, A. B. 1982. „The Inscription of Udjahorresnet. A Collaborator's Testament”: *JEA* 68, 166–180.

- Lloyd, A. B. 1983. „The Late Period, 664–323 BC”: B. G. Trigger – B. J. Kemp – D. O’Connor – A. B. Lloyd: *Ancient Egypt. A Social History*. Cambridge, 279–348.
- Lloyd, A. B. 2000. „The Late Period (664–332 BC)”: I. Shaw (szerk.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford, 369–394.
- Lloyd, A. B. (szerk.) 2010. *A Companion to Ancient Egypt*. Oxford.
- Manning, J. G. 2009. *The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305–30 BC*. Princeton.
- Maystre, C. 1992. *Les grands prêtres de Ptah de Memphis*. Freiburg.
- McKenzie, J. 1990/2005. *The Architecture of Petra*. Oxford (reprint kiadás: 2005).
- McKenzie, J. 2007. *The Architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*. New Haven – London.
- Menu, B. 1994. „Le tombeau de Pétoisiris. Nouvel examen”: *BIFAO* 94, 311–327.
- Menu, B. 1995. „Le tombeau de Pétoisiris (2). Maât, Thot et le droit”: *BIFAO* 95, 281–295.
- Menu, B. 1996. „Le tombeau de Pétoisiris (3). Culpabilité et responsabilité”: *BIFAO* 96, 343–357.
- Menu, B. 1998. „Le tombeau de Pétoisiris (4). Le souverain de l’Égypte”: *BIFAO* 98, 247–262.
- Montet, P. 1985. „Le rituel de fondation des temples égyptiens”: *Kémi* 17, 74–100.
- Myśliwiec, K. 2000. *The Twilight of Ancient Egypt. First Millennium B.C.E.* Ithaca–London (eredeti lengyel kiadás: 1993, német kiadás: 1998).
- Nakaten, S. 1986. *Untersuchungen zu den Szenen und Inschriften des Petosirisgrabes in Tuna el-Gebel*. Ph.D. disszertáció, Trieri Egyetem.
- Parlasca, K. 1998. „Verschränkte Kreise bei Decken und Mosaiken. Zur Dekoration der grossen Portikus des Thot-Tempels von Hermopolis Magna”: M. Krause – S. Schaten (szerk.): *ΘΕΜΕΛΙΑ. Spätantike und koptologische Studien Peter Grossmann zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden, 267–271.
- Parlasca, K. 2005. „Perserzeitliche Wurzeln der frühptolemäischen Kunst”: Beck–Bol–Bückling (szerk.) 2005, 195–197.
- Pfeiffer, S. 2008. *Herrscher und Dynastiekulte im Ptolemäerreich. Systematik und Einordnung der Kultformen*. München.
- Pfeiffer, S. 2010. „Das Dekret von Rosette. Die ägyptischen Priester und der Herrscherkult”: Weber (szerk.) 2010, 84–108.
- Pfrommer, M. 1982. „Grossgriechischer und mittelitalienischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit”: *JdI* 97, 119–190.
- Pfrommer, M. 1996. „Roots and Contacts. Aspects of Alexandrian Craftmanship”: *Alexandria and Alexandrianism. Papers Delivered at a Symposium Organized by The J. Paul Getty Museum and The Getty Center for the History of Art and the Humanities and Held at the Museum April 22–25, 1993*. Malibu, 171–189.
- Pischikova, E. V. 1994. „Representations of Ritual and Symbolic Objects in Late XXVth Dynasty and Saite Private Tombs”: *JARCE* 31, 63–77.
- Pollitt, J. J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge.
- Pollitt, J. J. 1993. „Response [to Robertson 1993]”: Green (szerk.) 1993, 90–103.
- Riggs, C. (szerk.) 2012. *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford.
- Robertson, M. 1993. „What Is ‘Hellenistic’ about Hellenistic Art?”: Green (szerk.) 1993, 67–90.
- Robins, G. 1997. *The Art of Ancient Egypt*. London.
- Roeder, G. 1952–1954. „Zwei hieroglyphische Inschriften aus Hermopolis”: *ASAE* 52, 353–409.
- Sabottka, M. 1983. „Tuna el-Gebel, Grab des Djed-Thot-jw-ef-ankh: Vorbericht”: *ASAE* 69, 147–151.
- Samuel, A. E. 1989. *The Shifting Sands of History. Interpretation of Ptolemaic Egypt*. Publications of the Association of Ancient Historians 2. Lanham–London.
- Seipel, W. (szerk.) 1998. *Bilder aus dem Wüstensand. Mumienporträts aus dem Ägyptischen Museum Kairo. Kunsthistorisches Museum Wien 20. Oktober 1998 bis 24. Jänner 1999*. Wien.
- Smith, W. S. 1981. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. Revised with Additions by William Kelly Simpson. Harmondsworth.
- Spencer, A. J. et al. 1989. *Excavations at El-Ashmunein II. The Temple Area*. With Contributions by P. A. Spencer, A. Burnett, A. P. Middleton, M. S. Tite. London.
- Thompson, D. J. 1988. *Memphis under the Ptolemies*. Princeton.
- Török L. 2011. *Hellenizing Art in Ancient Nubia 300 BC – AD 250 and its Egyptian Models. A Study in ‘Acculturation’*. Culture and History of the Ancient Near East 53. Leiden–Boston.
- Venit, M. S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria. The Theater of the Dead*. Cambridge.
- Venit, M. S. 2016. *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge.
- Vittmann, G. 2011. „Ägypten zur Zeit der Perserherrschaft”: R. Röllinger – B. Truschnegg – R. Bichler (szerk.): *Herodot und das Persische Weltreich. Herodotus and the Persian Empire (Akten des 3. Internationalen Kolloquiums zum Thema ‘Vorderasien im Spannungsfeld klassischer und altorientalischer Überlieferungen’ Innsbruck, 24.–28. November 2008)*. Classica et Orientalia 3. Wiesbaden, 373–429.
- Weber, G. (szerk.) 2010. *Alexandria und das ptolemäische Ägypten. Kulturbegegnungen in hellenistischer Zeit*. Berlin et al.
- Whitehouse, H. 2010. „Mosaics and Painting in Graeco-Roman Egypt”: Lloyd (szerk.) 2010, 1008–1031.
- Winter, E. 2005. „Alexander der Grosse als Pharao in ägyptischen Tempeln”: Beck–Bol–Bückling (szerk.) 2005, 204–215.
- Zibelius-Chen, K. 1985. „Tempelgründung”: *LÄ* VI, 385–386.